

Тетяна Твердохліб
ORCID iD 0000-0001-5261-0394

кандидат педагогічних наук, докторант кафедри
загальної педагогіки і педагогіки вищої школи,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вулиця Алчевських, 29, 61002 Харків, Україна
tst.khnpu@gmail.com

НАВЧАННЯ ПЕДАГОГІКИ У ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ПОГЛЯДИ ПЕДАГОГІВ І РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ (1867-1884 рр.)

*У статті на основі аналізу періоджерел та історико-педагогічної літератури представлено погляди В. Белікова, А. Васильєва, П. Лашкарьова, П. Ліницького І. Малишевського, А. Шереметинського та інших педагогів і релігійних діячів стосовно навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви в 1867-1884 рр. Встановлено, що теоретичні нароби з означених питань представлені у проектах і публікаціях духовних періодичних видань «Волынские епархиальные ведомости», «Православное обозрение», «Полтавские епархиальные ведомости», «Труды Киевской духовной академии» тощо. Визначено і розкрито ідеї педагогів і релігійних діячів стосовно змісту, навчально-методичного забезпечення, організаційних аспектів, форм, кадрового забезпечення навчання педагогіки в академіях, семінаріях і жіночих навчальних закладах Православної Церкви. **Ключові слова:** духовна академія; духовна семінарія; жіночий навчальний заклад Православної Церкви; педагогіка; зміст навчання; педагогічна практика .*

© Твердохліб Тетяна, 2018

Вступ. Важливим завданням діяльності сучасних навчальних закладів Православної Церкви є підготовка їхніх вихованців до пастирської, місіонерської та викладацької роботи, яка вимагає знання педагогіки. У більшості сучасних православних освітніх установах не тільки вивчається наука про навчання і виховання, а і організовується педагогічна практика. Для підвищення якості цієї педагогічної підготовки слід творчо використовувати власні історико-педагогічні надбання. Зокрема, необхідним є дослідження поглядів педагогів і релігійних діячів

на проблему організації навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви у 1867-1884 роках з метою творчої реалізації. Саме в цей період діяли прогресивні статuti духовних семінарій і академій 1867 року, статут єпархіальних жіночих училищ 1868 року, якими вперше вводилося обов'язкове викладання педагогіки. Становлення нової навчальної дисципліни в освітніх закладах Православної Церкви не обходилося без проблем, які намагались вирішити педагоги і релігійні діячі. Важливість їхніх пошуків, цінність ідей підтверджується тим, що окремі думки були враховані Св. Синодом при наступному реформуванні підпорядкованих йому навчальних закладів. Про це свідчать статuti духовних семінарій і академій 1884 року, розпорядження середини 80-х років XIX ст., які стосувались єпархіальних жіночих училищ.

Доробок викладачів православних навчальних установ XIX – початку XX століття проаналізовано у ґрунтовних працях М. Євтуха, С. Головащенко, Л. Пастушенко, М. Прищака, М. Ткачук та інших дослідників. Вивчення педагогіки у різні історичні періоди існування Київської духовної академії (КДА), духовних семінарій і жіночих освітніх закладів Православної Церкви розробляли І. Важинський, С. Кузьміна, С. Мешковая, Т. Тхоржевська, В. Фазан, В. Федоров та інші науковці.

Мета статті – визначити і розкрити ідеї щодо навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви, які представлені у доробку педагогів і релігійних діячів у 1867-1884 роках.

Ідеї педагогів і релігійних діячів стосовно навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви в 1867 – 1884 роках. Теоретичні нароби з питань педагогічної освіти у православних навчальних закладах досліджуваного періоду представлені у статтях духовних періодичних видань і проектах. Це були напрацювання православних педагогів і церковних діячів, які стосувались різних аспектів навчання педагогіки. Нажаль, світські педагоги в 1867 – 1884 роках не переймалися проблемами вивчення педагогіки у освітніх закладах духовного відомства. Та і раніше їхні думки стосувалися, переважно, організації педагогічної освіти у світських закладах. Наприклад, у період розквіту вітчизняної педагогічної

думки кінця 50-х – початку 60-х років відомі праці К. Ушинського, М. Пирогова, де розроблялися питання спеціальної підготовки педагогічних кадрів в учительських семінаріях, педагогічних інститутах і університетах, проблеми відкриття учительських відділень при гімназіях.

На досліджуваному етапі православні педагоги намагалися сформулювати мету вивчення педагогіки у духовних семінаріях і жіночих освітніх установах Православної Церкви. Аналіз статті «Об открытии педагогических классов при Женских епархиальных училищах» (1880) свідчить, що її автор для цього типу навчальних закладів мету вивчення науки про навчання і виховання вбачав у повноцінній підготовці висококваліфікованих і конкурентноспроможних учительок початкової школи. Реалізація такої мети, на думку автора статті, позбавила б випускниць жіночих навчальних закладів духовного відомства необхідності вступати у додаткові педагогічні класи жіночих гімназій чи на педагогічні курси при учительських семінаріях. На рівні семінарій питання мети навчання педагогіки піднімалось у статті «О педагогике, как науке, преподаваемой в семинарии» (1867), автор якої підписався як «А. Е-й». Він наголошував, що означена мета в семінаріях полягає в тому, «щоб пробудивши в майбутніх пастирях церкви усвідомлення їхнього педагогічного обов'язку і ознайомивши з основами і способами педагогії, попередити від них нарікання в нездатності до виховання народу, а разом із тим і більш всього відхилити від святої Православної Церкви зовсім незаслужений нею докір у байдужості до справи істинної просвіти народу» (А. Е-й, 1867, с.33-34).

Розглядаючи на досліджуваному етапі питання змісту навчання педагогіки, викладачі навчальних закладів Православної Церкви, релігійні діячі, в основному, зосередились на ідеях щодо формування умінь і навичок у процесі проходження педагогічної практики. Так, на рівні вищих духовних шкіл, на відміну від початку ХІХ ст. – середини 60-х років ХІХ ст., коли більша увага приділялась знанням академістів з педагогіки, тепер досліджувались лише питання організації педагогічної практики. Вони привернули увагу не тільки викладачів вищих православних освітніх установ, а і членів Св. Синоду (Протоколы..., 1873. №.9, с. 410-411). Саме з ініціативи обер-прокурора Св. Синоду педагогами КДА

І. Малишевським, П. Лашкарьовим і П. Ліницьким було розроблено проект організації педагогічної практики академістів (Соображения комиссии..., 1873. №.12. С. 562-564), який так і не було впроваджено у життя. Цей проект передбачав улаштування у місцевій семінарії практичних занять студентів з тих предметів, які вони збиралися викладати у середніх духовних навчальних закладах. На основі його аналізу можемо стверджувати, що основними формами і методами педагогічної практики мали бути відвідування уроків, їх проведення, перевірка учнівських письмових робіт, допомога викладачеві семінарії у проведенні репетицій. Найбільше труднощів у авторів проекту виникало з організацією проведення уроків академістами. Педагогам необхідно було розробити таку систему, за якої б не порушувалося б нормальне протікання навчального процесу у семінарії і забезпечувалася б якісна практична педагогічна підготовка майбутніх викладачів середніх духовних шкіл. З цією метою пропонувалося «читання уроків» розпочинати з першого жовтня, «щоб надати час студентам підготуватися до цього заняття, а наявним наставникам семінарії – достатньо ввести своїх учнів у курс предмета, який викладається» (Соображения комиссии..., 1873. №.12. С. 563).

Лише ідеї щодо змісту навчання педагогіки у духовних семінаріях стосувались і знань, і умінь з навичками. Зокрема, перший компонент розглядав А. Шереметинський. Він намагався обґрунтувати потребу входження до змісту семінарської педагогіки переважно питань релігійного виховання дітей. Засвоївши їх, випускник середнього духовного навчального закладу зможе виховувати дітей «відповідно їхнім здібностям і нахилам, тому що виховання в душі віри, Євангелія і прикладу Ісуса Христа буде сприяти пригніченню поганих нахилів і збудженню здібностей духу в їхньому гармонійному ладу. Так само виховання відповідно до звання і стану вихованців стане можливим і зручним, якщо християнське виховання прийде на допомогу і з'ясує, що християнин у будь-якому званні може бути християнином і громадянином земної і небесної вітчизни» (Шереметинский, 1867, с.71-72).

Значно ширшим зміст педагогіки бачив автор праці «О педагогике, как науке, преподаваемой в семинарии». На його погляд, він мав включати знання про основи

педагогіки і педагогічні засоби. Перші повинні охоплювати проблеми природи людини, релігії і Православної Церкви, життєвого середовища вихованців (сімейного, шкільного, суспільного та народного). Другі – ознайомлення з найголовнішими способами і прийомами виховання та навчання, огляд посібників і «керівництв» для вихованців і вихователів (А. Е-й, 1867, с.29). У цій же статті зверталась увага на педагогічну практику семінаристів. На думку автора публікації, вона мала передбачати ознайомлення з найлегшими і найзручнішими способами навчання читанню, письму, співам, закону Божому. Практика повинна була підготувати випускників середніх духовних освітніх закладів до істинно християнського і плідного навчання в сільських народних школах (А. Е-й, 1867, с. 34).

Проблема оптимальної організації педагогічної практики семінаристів зачіпалась у статті В. Белікова «Нечто о воскресной школе при Московской семинарии за 1870 г.» (1872). Педагог доводив неможливість заснування при середніх духовних навчальних закладах щоденних початкових шкіл, бо проведення уроків у них було б непосильним тягарем для вихованців семінарій і кожного дня школярі не були б у змозі її відвідувати. Хоча недільна школа і не надавала глибоких знань учням, проте, за В. Беліковим, найголовніше полягало в тому, що її функціонування було достатньо для успішного набуття практичних педагогічних умінь семінаристами (Беліков, 1872 с. 28). Зовсім інша думка була висвітлена у статті «Восьмилетие реформы духовно-учебной» (1876), автор якої себе позначив як «Б-в». Він наголошував на необхідності організації при семінаріях замість недільних постійних початкових шкіл, оскільки вони були б кориснішими і для практикантів, і для школярів (Б-в, 1876, с. 344).

На рівні жіночих навчальних закладів духовного відомства розглядалися тільки питання формування педагогічних умінь і навичок учениць, знання ж залишилися поза увагою викладачів і релігійних діячів. Наприклад, у проекті відкриття 7 педагогічного класу при жіночих єпархіальних училищах А. Васильєва переважно висвітлювались шляхи підвищення практичної спрямованості підготовки їхніх вихованок. Означені шляхи передбачали почергове виконання ними обов'язків

виховательок в трьох нижчих класах, «тьюторство за трьома чи чотирма дівчатками нижчих класів», ведення педагогічного щоденника, який мав аналізуватися комісією з інспектора класів, начальниці жіночого училища і викладача педагогіки. Окрім того, протягом першого півріччя практикантки повинні були відвідувати уроки нижчих класів і складати конспекти цих занять, протягом другого півріччя – проводити уроки з таких предметів як письмо, російська мова, лічба і дисципліна за власним вибором. Уроки вимагались проводити під керівництвом учителя певного предмета, в присутності комісії та інших учениць сьомого класу (Н.П., 1880).

Проблеми навчально-методичного забезпечення і організації вивчення педагогіки, на відміну від початку ХІХ ст. – середини 60-х років ХІХ ст., рідко піднімалися викладачами і релігійними діячами. Поодинокі роботи, в яких зазначались ці питання, стосувались навчання у жіночих і чоловічих середніх освітніх установах Православної церкви. Зокрема, автор статті «Положение учителей духовных семинарий» (1876) вказував на прорахунки із забезпеченням навчально-методичною літературою. Він висловлював думку про те, що уведенню нового предмета у духовній семінарії має передувати друк відповідного підручника, але педагогіка не була забезпечена підручником, який відповідав би програмі. Автор публікації закликав позбавити викладачів педагогіки обтяжливого обов'язку складати так звані «записки», за якими мали навчатися семінаристи, і видати повноцінний підручник (К-ский, 1876, с.593)]. Організаційні аспекти навчання педагогіки привернули увагу А. Васильєва, який розробив проект відкриття сьомого педагогічного класу при жіночих епархіальних училищах. Проект передбачав, що вихованки шостого класу жіночого духовного училища вступатимуть без іспитів у сьомий клас, де вивчатимуть ті ж предмети, що і в шостому, але «тільки вони і значаться більш ґрунтовно теоретично, разом з тим із них ведуться і практичні уроки під керівництвом викладача педагогіки» (Н.П., 1880, с.1183).

На досліджуваному етапі уперше з'явилися роботи, у яких розглядалися форми організації процесу навчання педагогіки. Так, у статті «Положение учителей духовных семинарий» висувалася ідея скорочення тривалості уроків у семінаріях, зокрема і уроків педагогіки, з однієї години п'ятнадцяти хвилин до години (К-ский.

1876, с.588-589). Ця ідея підтримувалася і у публікації «Восьмилетие реформы духовно-учебной». Її автор у такий спосіб намагався збільшити кількість часу для виконання домашніх завдань і на підготовку до проведення занять у недільних школах (Б-в., 1876, с. 330).

Репетиціям, як формі контролю навчальної діяльності у середніх духовних освітніх установах, значна увага була приділена автором статті «Для семинарской педагоги. О сравнительной оценке ученических успехов и письменных упражнений» (1872). Автор публікації висвітлив сутність репетиційної системи і обґрунтував її переваги. Для нього репетиція – це повторення учнями більш-менш цілісних і значних за обсягом частин навчального курсу. Щоб її провести, кожен наставник, урахувавши ступінь розвитку семінаристів і особливості змісту навчального матеріалу в певному класі, повинен весь матеріал поділити на декілька «відділів». Зокрема, з педагогіки у шостому класі їх передбачалося два. Після вивчення певного «відділу» необхідно проводити власне репетицію, на якій відбувається індивідуальна співбесіда з учнем і визначається, на скільки він міцно і усвідомлено сприйняв пройдену частину навчального курсу.

Аналіз публікації «Для семинарской педагоги. О сравнительной оценке ученических успехов и письменных упражнений» дозволяє визначити, що до переваг проведення репетицій належить не тільки можливість здійснювати повторювання та ефективний контроль з педагогіки, а і систематизація знань. Наприклад, викладач може «коротко повторити раніше сказане учням при поясненні окремих уроків і особливо з'ясувати для них той загальний зв'язок частин предмета – той загальний сенс пройденого відділу, на який вони легко могли не звернути уваги або який вони могли і зовсім не зрозуміти під час слухання окремих уроків» (Для семинарской педагоги, 1872, с. 885). Окрім того, репетиція – це нагода для викладача скласти уявлення про результативність самостійної роботи семінаристів з вивчення додаткової педагогічної літератури.

Автор публікації визначив умови, за яких репетиційна система була б ефективною. По-перше, він пропонував продовжувати здійснювати поточний контроль і оцінювання. Вони будуть стимулювати учня до щоденної розумової

праці, поступового опанування навчальним курсом. Окрім того, завдяки поточному контролю буде забезпечуватися педагогічна діагностика. Викладач зможе визначити, «на скільки учні розуміють те, що їм викладається, на скільки уважно сліdkують за поясненнями у класі та на скільки розумно користуються своїм позакласним часом для поступового вивчення курсу» (Для семинарской педагогии, 1872, с. 885). Автор статті поточні оцінки пропонував відмічати у особистих записах викладача, а в кінці навчального року на їх основі виставляти загальний бал, надаючи йому такого ж значення, як одному з репетиційних балів. По-друге, автор публікації вимагав репетиції проводити в окремо виділений позаурочний час або на уроках. При чому, на його думку, не варто присвячувати окремі заняття репетиціям, «бо так виходило б, що учні цілі місяці в класі тільки б слухали наставників, а потім наставники цілі тижні в класі тільки б учнів опитували, ... в учнів у одному випадку було б занадто багато, а в іншому – занадто мало справ, а це могло бути шкідливим і для здоров'я, і для морального розвитку молодих людей» (Для семинарской педагогии, 1872, с. 886). Необхідно урок розділяти на дві частини, одна з них мала відводитись на репетицію, а інша – на вивчення нового матеріалу. Третя умова полягала в тому, щоб уникати співпадання проведення більше ніж двох репетицій у день для одних і тих же семінаристів. Для цього учнів кожного класу необхідно поділити на чотири репетиційні групи. Викладачі мають узгодити одне з одним строки проведення репетицій для кожної групи протягом навчального року і розробити розклад.

Означена репетиційна система була підтримана редакцією журналу «Православное обозрение» і рекомендувалась для застосування у духовних семінаріях Російської імперії (По поводу статьи ..., 1872, с. 69).

Новими у порівнянні з початком XIX ст. – серединою 60-х років XIX ст. стали питання, пов'язані з особливостями діяльності викладачів педагогіки у освітніх закладах духовного відомства. Наприклад, у статті «Положение учителей духовных семинарий» аналізувалася актуальна проблема «втєч» педагогічного персоналу з духовних семінарій до гімназій. Особливо вона стосувалася викладачів таких предметів як педагогіка, оскільки ці дисципліни можна було викладати й у духовній,

і світській школах. Щоб вирішити цю проблему, автор пропонував зрівняти педагогів світських і духовних середніх навчальних закладів у статусі і розмірі матеріальної винагороди за працю (К-ський, 1876, с.584-585, 588).

Інший аспект питання кадрового забезпечення викладання педагогіки розглядався у роботі «Восьмилетие реформы духовно-учебной». У ній пропонувалося звільнити наставника педагогіки від читання психології і огляду філософських вчень, оскільки цей викладач і так був перевантажений. На нього покладался обов'язок керівництва педагогічною практикою семінаристів і нагляду за організацією навчання в початковій школі при середньому духовному навчальному закладі (Б-в, 1876, с. 344).

Висновки. Таким чином, теоретичні нароби з питань навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви в 1867-1884 роках стосувались мети, змісту, навчально-методичного забезпечення, організаційних аспектів, форм, кадрового забезпечення навчання педагогіки в академіях, семінаріях і жіночих навчальних закладах Православної Церкви. Педагоги і релігійні діячі визначили бажану мету вивчення педагогіки у жіночих єпархіальних училищах (повноцінна підготовка висококваліфікованих і конкурентноспроможних учительок початкової школи) і духовних семінаріях (ознайомлення з основами педагогіки з метою усвідомлення педагогічного обов'язку випускників середніх духовних шкіл і забезпечення їхньої здатності до виховання народу). Найбільше ідей автори статей і проектів присвятили змісту навчання педагогіки. Зокрема, вони висловлювали думки щодо обмеження змісту семінарської педагогіки навчальним матеріалом, який охоплював переважно питання релігійного виховання дітей; включення до змісту педагогіки у середніх духовних школах знань про проблеми природи людини, релігії і Православної Церкви, життєвого середовища вихованців, про способи і прийоми навчально-виховної діяльності, навчально-методичні посібники. Також ідеї науковців стосувались формування педагогічних умінь і навичок академістів завдяки влаштуванню у місцевій семінарії їхніх практичних занять; зосередження основної уваги у 7 педагогічному класі жіночих єпархіальних училищ на формуванні практичних педагогічних умінь вихованок тощо.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей підготовки до морально-релігійного виховання пастви у православних духовних навчальних закладах (друга половина XIX століття).

Література

- А. Е-й О педагогике, как науке, преподаваемой в семинарии. *Черниговские епархиальные ведомости*. Прибавление. 1867. 1 января. С.28-34.
- Беликов В. Нечто о воскресной школе при Московской семинарии за 1870 г. *Православное обозрение*. 1872. № 1. С.16-31.
- Б-в. Восьмилетие реформы духовно-учебной. *Православное обозрение*. 1876. № 6. С. 327-348.
- Для семинарской педагоги. О сравнительной оценке ученических успехов и письменных упражнений. *Православное обозрение*. 1872. № 6. С. 877-896.
- Для семинарской педагоги. О сравнительной оценке ученических успехов и письменных упражнений. *Православное обозрение*. 1872. № 7. С. 59-68.
- К-ский. Положение учителей духовных семинарий. *Православное обозрение*. 1876. № 11. С. 581-600.
- Н. П. Об открытии педагогических классов при Женских епархиальных училищах. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1880. № 26. С. 1179-1188.
- По поводу статьи «Для семинарской педагоги» несколько слов от редакции. *Православное обозрение*. 1872. № 7. С. 69-88.
- Протоколы заседаний Совета Киевской духовной академии за апрель 1873 года. *Труды Киевской духовной академии*. 1873. №.9 С. 381-444.
- Соображения комиссии о способе устройства практических занятий студентов IV курса в местной семинарии. *Труды Киевской духовной академии*. 1873. №.12. С. 562-564.
- Шереметинский А. Несколько мыслей ... при открытии класса педагогики. *Полтавские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный*. 1867. № 2. С.55-73.
- Tverdokhlib, T. "Forms of Teaching Pedagogical Disciplines in Orthodox Religious Educational Institutions of Ukraine (The End of 19th - The Beginning of 20th Century)", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, Vol. 71, pp. 40-46, 2016, DOI: 10.18052/www.scipress.com/ILSHS.71.40.

ИЗУЧЕНИЕ ПЕДАГОГИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ: МНЕНИЯ ПЕДАГОГОВ И РЕЛИГИОЗНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ (1867-1884 ГГ.)

Твердохлеб Татьяна, кандидат педагогических наук, докторант кафедры общей педагогики и педагогики высшей школы, Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, улица Алчевских, 29, 61002 Харьков, Украина, tst.khnpu@gmail.com

В статье на основе анализа первоисточников и историко-педагогической литературы представлены взгляды В. Беликова, А. Васильева, П. Лашкарева,

П. Линицкого И. Малышевского, А. Шереметинського, а также других педагогов и религиозных деятелей касающиеся изучения педагогики в образовательных учреждениях Православной Церкви в 1867-1884 гг. Установлено, что теоретические наработки по указанным вопросам представлены в проектах и публикациях духовных периодических изданий «Волынские епархиальные ведомости», «Православное обозрение», «Полтавские епархиальные ведомости», «Труды Киевской духовной академии» и другие. Определены и раскрыты идеи педагогов и религиозных деятелей относительно содержания, учебно-методического обеспечения, организационных аспектов, форм, кадрового обеспечения изучения педагогики в академиях, семинариях и женских учебных заведениях Православной Церкви

Ключевые слова: *духовная академия; духовная семинария; женское учебное заведение Православной Церкви; педагогика; содержание обучения; педагогическая практика.*

TEACHING PEDAGOGY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE ORTHODOX CHURCH: VIEWS OF EDUCATORS AND RELIGIOUS FIGURES (1867-1884).

Tverdokhlib Tetiana, Candidate of Pedagogical Sciences, a Doctoral Student of the Department of General Pedagogics and Pedagogics of the Higher School, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskikh str, 61002 Kharkiv, Ukraine, tst.khnpu@gmail.com

The views of V. Belikov, A. Vasyliiev, P. Lashkarov, P. Linytskyi, I. Malyshevskiy, A. Sheremetynskiy and other teachers and religious figures about teaching pedagogy in educational institutions of the Orthodox Church in 1867-1884 have been covered in the article basing on the analysis of primary sources and historical and pedagogical literature. It has been established that the theoretical groundwork on these issues was presented in the projects and publications of such ecclesiastical periodicals as Volynskie Eparxial'nye Vedomosti, Pravoslavnoe Obozrenie, Poltavskie eparxial'nye vedomosti, Trudy Kievskoj duxovnoj akademii, etc. The ideas of teachers and religious figures regarding the content, methodological support, organizational aspects, forms, staffing of teaching pedagogy in academies, seminaries and women's educational institutions of the Orthodox Church have been identified and considered.

The comparative analysis of theoretical developments on pedagogical education in the Orthodox educational institutions of the early nineteenth century – the mid 60's of the nineteenth century and 1867-1884 has been carried out in the research. It was found on its basis that during the period under research the problems of teaching and methodological support and the organization of teaching pedagogy were rarely brought up by teachers and religious figures, but at the same time they joined to solving new issues. In 1867-1884 the works where the forms of organizing the process of teaching pedagogy, peculiarities of the activities of teachers of this discipline in the educational institutions of the ecclesiastical department were considered appeared for the first time.

Keywords: *instructional content; pedagogical practice; pedagogy; theological academy; theological seminary; women's educational institutions of the Orthodox Church.*

References

- A. E-j (1867). O pedagogike, kak nauke, prepodavaemoj v seminarii. [On Pedagogy as a Science Taught in the Seminary]. *Chernigov Diocesan Gazette. Adding*, 1 January, 28–34 (rus).
- Belikov, V. (1872). Nechto o voskresnoj shkole pri Moskovskoj seminarii za 1870 g. [Something about Sunday School at the Moscow Seminary for 1870]. *Orthodox Review*, 1, 16–31 (rus).
- B-v. (1876). Vos'miletie reformy duhovno-uchebnoj [Eight Years of Ecclesiastical and Educational Reform]. *Orthodox Review*, 6, 327–348 (rus).
- Dlja seminarskoj pedagogii. O sravnitel'noj ocenke uchenicheskikh uspehov i pis'mennyh uprazhnenij (1872) [For Seminary Pedagogy. On the comparative evaluation of student success and written exercises]. *Orthodox Review*, 6, 877–896 (rus).
- Dlja seminarskoj pedagogii. O sravnitel'noj ocenke uchenicheskikh uspehov i pis'mennyh uprazhnenij (1872) [For seminary pedagogy. On the Comparative Evaluation of Students' Success and Written Exercises]. *Orthodox Review*, 7, 59–68 (rus).
- K-skij. (1876) Polozhenie uchitelej duhovnyh seminarij [The Positions of Teachers of Theological Seminaries]. *Orthodox Review*, 11, 581–600 (rus).
- N. P. (1880) Ob otkrytii pedagogicheskikh klassov pri Zhenskikh eparhial'nyh uchilishhah [On the Opening of the Pedagogical Classes at the Women's Diocesan Schools]. *Volyn Diocesan Gazette. The informal part*, 26, 1179–1188 (rus).
- Po povodu stat'i «Dlja seminarskoj pedagogii» neskol'ko slov ot redakcii (1872) [About the article “For Seminary Pedagogy” a Few Words from the Editorial Board]. *Orthodox Review*, 7, 69–88 (rus).
- Protokoly zasedanij Soveta Kievskoj duhovnoj akademii za aprel'1873 goda (1873) [Minutes of Meetings of the Council of the Kiev Theological Academy for April, 1873]. *Proceedings of the Kiev Theological Academy*, 9, 381-444 (rus).
- Sheremetinskij, A. (1867). Neskol'ko myslej ... pri otkrytii klassa pedagogiki [A Few Thoughts ... by Opening a Class of Pedagogy]. *Poltava Diocesan Gazette. The unofficial department*, 2, 55–73 (rus).
- Soobrazhenija komissii o sposobe ustrojstva prakticheskikh zanjatij studentov IV kursa v mestnoj seminarii (1873) [The Commission's Considerations on the Way to Organize Practical Classes for Fourth-Year Students in the Local Seminary]. *Proceedings of the Kiev Theological Academy*, 12, 562–564 (rus).
- Tverdokhlib, T. (2016). Forms of Teaching Pedagogical Disciplines in Orthodox Religious Educational Institutions of Ukraine (The End of 19th - The Beginning of 20th Century)", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 71, (pp. 40-46), doi: 10.18052/www.scipress.com/ILSHS.71.40 (eng).

Стаття надійшла до редакції 19.01.2018
Прийнято до друку 22.02.2018